

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Xumura barnoota boqonnaa kanaa booda:

- Itoophiyaa keessatti barmaatilee HIV/Eedsitiif nama saaxilaanii fi dhiibbaa dhibeen kun geessisuu danada'u ni ibsta.
- Dhiibbaan saffisaan guddachuun ummataa geessisu ni xiinxalta.
- Ibsitoota bulchiinsa gaarii fi mirgoota daa'immani ni tarreessita.
- Balaawwan nama irra ga'an attamiin ofirraa ittisuun akka danda'amu ni ibsita.

4.1. DHIMMOOTA UMMATAA

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kanaa booda:

- Barmaatilee HIV/Eedsitiif nama saaxilan ni ibsita.
- Dhiibbaa barmaatileen miidhaa geessisani kanneen akka butii, dubara kittaano fi ilkaan tumuu fidan ni xiinxalta.
- HIV/Eedsiin daa'imman warra malee hambisuun daandiitti akka bahanii jiraataniif saaxiluu isaa ni ibsita.

Barmaatilee HIV/Eedsitiin nama Saaxilan

Ummattoonni Itoophiyaa adeemsa jiruu-jireenya isaanii keessatti, barteewwan faayidaa qaban hedduu qabu. Kanneen keessaa kan akka daboodhaan (jigiidhaan) namoota dadhaboo yookiin dullooman, kanneen dhukkubsatanii fi ko'oommataniif mana ijaaruu, qotiisa qotuu fi haamuun fakkeenya ijoodha.

Karaa biraatiin, barmaatileen miidhaa fidan fi dhibeewwan adda addaa keessumattuu HIV/Eedsitiin nama saaxilanis hawaasa Itoophiyaa keessa jiru. Kanneen keessaa isaan muraasni kanneen armaan gadiiti.

- Daa'imman huuba qoonqoo muruu.
- Daa'imman dhadhaa addaanoo (dheedhii) liqimsiisuu.
- Ilkaan tumachuu.
- Dubara kittaano.
- Dubara yeroo malee utuu umriin hin ga'iin heerumsiisuu.
- Dubara butuu.
- Saal-qunnamtii of eeggannoo hin qabne raawwachuu.

Dhimmoota armaan olitti tarreeffaman irraa akkuma hubachuun danda'amutti, barmatileen arman olit tarreeffaman kunneen irra caalaa kan miidhaa qaqqabsiisan daa'immanii fi dubartoota irratti. Barmaatileen kunneen dhiibbaa hawaasummaa, dinagdee, siyaasaa fi xiinsammuu fidaa turan, fidaas jiru. Keessumattuu, naannoo baroota 1980 kaasee ummattoota biyyoota addunyaa keessumattuu biyyoota Afrikaa Sahaaraa gadii dhibeewwan kanneen akkka HIV/Eedsiiitiin saaxiluun ummata miidhaa jiru.

Yeroo ammaa jireenya dhala namaa rakkoo keessa wantoota galchaa jiran keessaa innii guddaan HIV/Eedsiidha. Eedsiin dhukkuba vaayirasii HIV jedhamuun dhiiga nama faalamee irraa gara isa nagaatti daddarbuudha. HIV/Eedsiiitiin dhukkuba daddarbaa hanga ammatti qorichi hin argamnee fi kan qaama namaa dadhabsiisuudhaan daandeettii ittisa dhibee qaamaa dadhabsiisuudhaan du'aaf nama saaxiluudha.

Karaalee HIV/Eedsiin ittiin daddarbu keessaa inni ijoon saalqunnamtii of eeggannoo hin qabne. Kanneen biroo ammoo isaan armaan gadiiti:

- Lilmoo namni Eedsii yookiin vaayirasichaan faalame ittiin waraanameen namni nagaan yoo waraaname.
- Dhiigni nama HIV vaayirasii kanaan faalamee nama fayyaatiif yoo kenname.
- Meeshalee qara qaban kan namni vaayirasii HIVtiin faalame ittiin fayyadametti namni fayyaan yoo fayyadame.
- Rigaa ilkaanii (burushii) namni vaayirasichi keessa jiru ittiin rigateen namni fayyaan yoo fayyadame.

HIV/Eedsiin yeroo ammaa lubbuu namoota hedduu galaafachaa jira. Dhukkubni daddarbaan kun babal'achuun kallattii Addunyaa hunda akkasumas biyyootaa fi ardilee hunduma keessa tamsa'ee jira. Keessumaa ammoo biyyoota guddataa jiran kanneen akka biyyoota Afrikaa keessatti lubbuu namootara hedduu fixxaa fi jireenya dhala namaa irratti dhiibbaa guddaa fidaa jira. Baay'achuu dhala namaa waliin babaldhachuun dhibee Eedsii rakkoo hawaasummaa, diinagdee, siyaasaa fi xiinsammuu maatii fi hawaasaa irratti uumuu erga jalqabee tureera. Magaalaadhaa hanga biyyoota dhibeen kun keessatti babal'ate keessaa Itoophiyaan ishee tokko.

Tamsa'inni HIV/Eedsii miidhaa fi balaa dhaqqabsiisaa jiru keessaa muraasni kanneen armaan gaditti dhiyaataniidha:

- Namoota waa oomshuu danda'an fixuudhaan oomsha biyyaa duubatti harkisa. Fakkeenyaaf, Eedsiin namoota umriin isaanii waa oomishuudhaan guddina biyyaatiif gumaachuu danda'an dargaggoota irratti baay'aachuu isaati.
- Beektota hojii sammuu hojjachuudhaan biyya jijjiiruu danda'an hedduu fixaa jira.

- Dhukkubni kun abbaa fi haadha yoo ajjeesu, daa'imman ni miidhamu. Daa'imman irraa haadhaa fi abbaa ajjeesuudhaan bakkeetti hambisaa jira. Daa'imman kunneen ammoo kan of-jiraachisan osoo hin ta'iin kan namoota biroo irratti irkataniidha. Ijoolleen kunniin abbaa fi haadha dhabuun ni bittinaa'u. Barumsa isaanis ittifufuu hin danda'an. Daa'imman akkasii kunneen balaa adda addaatiif saaxilamoodha. Rakkina irraa kan ka'e jireenya daandii irraatiif saaxilamu. Haalli kun guddina dhaloota bor biyya misoomsu ni gufachiisa.
- Walumaagalatti, dhukkubni kun rakkoo hawaasummaa, diinagdee, xiinsammuu fi duudhaa fidaa jira.

Dhibeen HIV/Eedsii akka Afrikaattis ta'e akka Itoophiyaatti to'achuun rakkoo guddaa uumera. Kunis hubannoon hawaasaa fi sadarkaan barnootaa gad aanaa waan ta'eef. Malli sab-qunnamtii ummataa babal'achuu dhabuun hubannoo gahaa tamsaasuun akka hindanda'amne taasisiira.

Kanaafuu, diina dhala nama kan ta'e HIV/Eedsii kana irratti duuluun dirqama lammii hundaati. Babal'ina dhukkuba kana dhaabuu fi ittisuuf karaa inni ittiin daddarbu beekuun barbaachisaadha. Karaa daddarba isaa eega beekaniin boodaa dhukkubichaan akka hin faalamne of eeggannoo gochuun itti gaafatamummaa ofii ba'uudha.

Miidhaa dhibeen HIV-Eedsii nama dhuunfaas ta'ee maatii fi hawaasaa irratti geessisu irratti hubannoo argachuun dhibee kana irraa of eeguun barbaachisaadha.

Hubannoo kana cimsachuuf tooftalee armaan gadiitti fayyadamuun barbaachisaadha. Tooftaleen kunneenis:

- Miidhaa dhibeen kun naannoo jireenyaa keessatti geessisu hubachuu fakkeenyaaf baay'ina namoota dhibee kanaan qabamanii hubachuu fi baay'ina namoota dhibee kanaan du'an maatii yookiin daa'imman isaanii irra rakkoon gahee hubachuu.
- Gumiiwwan HIV-Eedsii irratti hojjatan keessatti hirmaachuu.
- Barreeffamoota waa'ee HIV-Eedsii irratti qophaa'an dubbisuu.
- Dhimma kana ilaalchise sagantaalee sab-qunnamtiilee adda addaatiin tamsa'an hordofuu.
- Dhaabbilee eegumsa fayyaa fi waa'ee HIV-Eedsii irratti hojjatan wajjin qunnamtii gochuun hubannoo ofii cimsachuudha.

Haaluma wal-fakkatuun dhibee HIV-Eedsii irraa of eeguuf ammoo tooftalee armaan gadiitti fayyadamuun barbaachisaadha. Tooftaleen kunneen ammoo:

- Meeshaalee qaraa nama muruu fi waraanuu danda'an kanneen namni biraa itti fayyadametti fayyadamuu dhiisuu.
- Dhiiga vaayirasii HIV irraa walaba hin taane fudhachuu dhiisuu.
- Umrii gaa'elaa (fudhaa fi heerumaa) dura saal-qunnamtii raawwachuu irraa of eegu. Gaa'ela boodas wal-amanuun jiraachuu.
- Ilaalcha namootaa carraa argametti fayyadamuun jijjiruuf carraaqii gochuu.
- Karaalee dhukkubni kun daddarbu hawaasa hubachiisuun akka of-eeggatan taasisuu.
- Sirna-barnootaa keessatti waa'ee HIV/Eedsii galchuun akka baratamu taasisuu.
- Namoota HIV/Eedsii wajjin jiraatan ofitti qabuun kunuunsuu fi isaan wajjin qunnamtii hawaasummaa gaarii horachuudha.

Dimshaashumtti, akkuma beekamu, lammiileen qabeenya guddaa biyyaati waan ta'aniif ogummaadhaan of misoomsanii bu'aa buusuun irraa eeggama. Barachuudhaafis ta'e oomishanii biyya guddisuuf duraan dursee fayya-qabeessa ta'uun murteessaadha. Sababni isaas fayyaan jiraat malee barachuu fi barsiisuun akkasumas misooma biyyaa irratti bobba'anii hirmaachuun hin jiru waan ta'eef.

Fayyaan dhabamnaa guddinaa fi dagaagina biyyaa irratti gumaacha gochuun hindanda'amu, Kana jechuun ammoo warreen dhukkubaaf saaxilaman jijjirama biyyaatiif gumaacha barbaachisaa gochuu hindanda'an jechuudha.

Kanaafuu, fayyaan ofii kan itti qoosan osoo hinta'iin kan xiyyeeffannaadhaan eeggataniidha. Egaa sababa kanaaf Oromoon yeroo mammaaku "Fayyaa Tapha Seetee Qayyaan Laga Ceete" kan jedhuuf.

Dhukkuba HIV/Eedsii isa saffisa guddaadhaan addunyaa irra tamsa'aa jiru kana ittisuuf murtee ejjannoo qabu fudhachuun barbaachisaadha. Karaalee inni ittiin daddarbu beekuudhaan rakkoo kana irraa of eeguun Eedsii ittisuun itti gaafatamummaa ba'uu keessaa isa tokkodha.

Fakkii 4.1. Dhiibba HIV-Eedsii irratti Marii Hawaasa

GILGAALA 4.1

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Naannoo keessanitti barmaatileen miidhaa fidan maal fa'i?
2. Barmaatileen miidhaa fidan Itoophiyaa keessa baay'inaan dhiiramoo dubartoota irratti hammaatu? Maaliif?
3. Barmaatileen miidhaa fidan akkamitti HIV/Eedsiiif nama saaxilu?

4. HIV/Eedsiiin maali? Karaalee inni ittiin nama irraa gara namaatti daddarbu tarreessi.
5. Ati tamsa'ina HIV/Eedsii ittisuuf carraaqqii attamii goota?
6. Dhiibbaan HIV/Eedsiiin barnoota irratti qabu maal fa'i?

4.2. DHIIBBAAWWAN SAFFISAAN GUDDACHUU LAKKOOFSA UMMATAATIIN DHUFAN

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kanaa booda:

- Saffisaan guddachuun lakkoofsa ummata Itoophiyaa hanqina lafa qonnaa fi tajaajila hawaasummaa kan geessisu ta'uu isaa ni ibsita

Ummata jechuun tuuta namootaa kan naannoo murtaawaa tokko keessa jiraatan jechuudha. Guddina baay'ina ummataa jechuun ammoo lakkoofsaan dabalaa adeemuu ummata nannoo tokkoo jechuudha. Karaa biraatiin yoo ibsamu ammoo, hanga lakkoofsi ummataa naannoo (biyya) tokkoo bara baraan ida'aa adeemu jechuudha.

Dimshaashumatti, ummanni addunyaa gaafa lafa kana irratti argamee wal-horuu jalqabe irraa kaasee bara baraan dabalaa dhufuun bara ammaa kana ga'eera. Addunyaa marattis baay'inni ummataa walqixxee faca'ee hin argamu. Ummanni naannoo tokko tokkoo saffisaan baay'achaa adeema. Naannoo biraatti ammoo suuta suutaan baay'achaa adeema.

Akkuma biyyoota guddataa jiran kanneen biroo, Itoophiyaa keessatti keessumattuu baadiyyaatti dubartootni utuu umriin hin ga'iin heerumsiifamu. Gaafa umrii waggaa kudha shanii yookin kudha jahaatii eegalanii of-eeggannoo malee hanga gaafa dulloomanii da'uu dhiisaniitti ijoollee baay'ee horatu. Barumsa yookiin beekumsa da'uumsa ittisuu isaan dandeessisus hin qaban waan ta'eef umrii itti da'uu danda'an guutuu ijoollee baay'ee horatu. Ijoolleen kennaa Waaqaati jechuudhaan maatiin tokko tokko umrii isaanii guutuu daa'imman baay'ee qabeenyi isaanii guddisuu hin dandeenye horatu. Kun ammoo lakkoofsi ummataa biyyoota guddachaa jiran kanneen akka Itoophiyaa yeroo gabaabaa keessatti (waggoota 30 gaditti) akka dachaan dabaluu taasisa. Kana jechuun baay'inaan dhalachuun daa'immanii saffisaan guddachuu lakkoofsa ummataa fida. Kanaafuu, jijjirama baay'ina ummata tokkoo ol aantumman kan murteessu hamma dhalatuudha.

Karaa biraatiin ammoo, jaarraa 19^{ffaa} kaasee fooyya'iinsa teekinooloojii eegumsa fayyaa irraa kan ka'e duuti akkuma addunyaatti hirdhachaa dhufeera. Biyyoota guddachaa jiran keessatti baay'inni ummataa saffisaan dabalaa yoo dhufu, guddinni diinagdee ammoo baay'ee duubbatti hafeera.

Dhiibbaalee saffisaan baay'achuuun lakkoofsa ummataa nageenya maatii, lafa qonnaa fi qabeenyaa uumamaa, tajaajila hawaasummaa fi diingdee waliigalaa irratti geessisu akka armaan gadiitti ilaalamu.

Nageenya Maatii Irratti Rakkoo Uumamu

Maatii tokko keessatti daa'imman baay'een wal irratti yoo dhalatan lakkoofsi maatii ni baay'ata. Ijoollee baay'ee qabeenyi ofii sirnaan guddisuu hindandeenye horachun ammoo rakkoo bara baraan keessaa bahuu hin dandeenye keessa nama seensisa. Maatii lakkoofsi miseensotaa baay'ate qabeenyi jiru jiraachisuu hin danda'u. Hunda dura nyaanni, uffannaanii fi dahannoon sirnaan walgahuu hin danda'u.

Bakka midhaan nyaataan ummanni of hin dandeenyetti ijoollee baay'ee horachuun beelaa fi dhibee adda addaatiif nama saaxila. Namoonni beela'anii fi dhukkubsatan ammoo hojjachuu hin danda'an. Jaalalli maatii keessaas lafaa ta'a. Abbaa fi haatis dhiphina yaad-qalbii cimaa keessa galu. Kunis abbaa fi haati daa'imman isaanii akka sirnaan to'atanii hin guddifne taasisa. Daa'imman kunniinis haala gaariin guddatanii gahee isaan irraa eegamu bahuu hin danda'an. Garuu, osoo hin jaalatiin beela, dheebuu, iyyummaa, dhibee fi wallaalummaa bara baraan keessaa bahuu hin dandeenye keessa galu. Nyaata madaalamaa, uffata gahaa hin argannee fi sirnaan barumsa isaanii akka hin hordofne ta'u. Ijoolleen haala kanaan guddatanis qaamanis ta'ee sammun dadhaboo ta'u. Lammii guddinaa fi dagaagina biyyaatiif yaadu ta'uu hin danda'an jechuudha. Kun ammoo miseensa maatii tokkoo qofa irratti osoo hin ta'iin hunda irratti miidhaa fida jechuudha.

Kana malees, haadholeen daa'imman baay'ee itti fufanii dahan dhiigni baay'een da'umsa irratti waan dhangala'uuf dhibee fi du'aaf saaxilamu. Daa'imman yeroo gabaabaa keessatti wal irratti dhalatani harma haadhaa gahaa fi kunuunsa argachuu waan hindandeenyeef qaamaan dadhaboo fi dhibamoo ta'anii hafu.

Umrii waggaa tokkoo gaditti baay'een isaanii akka du'an taasisa. Warri hafanii guddatanis umrii dheeraa hin jiraatan.

Garuu, abbaa fi haati maatii tokkoo daa'imman horatan sirnaan kunuunsanii guddisanii bakka gaarii akka gahaniif fedhu. Fedha kana bakkaan gahachuu fi umrii dheeraa jiraachuun kan danda'amu warri tokko daa'imman qabeenyi isaanii haalaan guddisuufii danda'u yoo horatan qofa.

Kaayyoo kana ammoo bakkaan ga'uuf duraan dursanii ijoollee dubaraa doofummaan dafanii heerumsiisuu irra barsiisuudha. Dubartoonni baratan ammoo yoo heerumanillee karooraan hanga guddisuu danada'an waan dahaniif ijoollee baay'ee akka qabeenyaatti ilaaluun hin horatan. Mala ammayyaa da'umsa ittiin ittisuun danda'amu, kanneen adda addaatti fayyadamuun da'umsa barbaachisaa hin taane ittisuu malee ijoollee baay'isaanii rakkinaaf of hin saaxilan. Da'umsa ittisuu jechuun ammoo lakkoofsi maatii tokkoos ta'ee baay'inni ummata biyyaa gara malee saffisaan guddachaa hin adeemuu jechuudha.

Hanqina Lafa Qotiisaa

Biyyoota guddataa jiran keessatti jireenyi dhuunfaas ta'ee galiin mootummaa oomisha qonnaa irratti bu'uureffata. Callaan qonnaa ammoo babaldhinaa fi gabbina biyyee lafa qotamuu irratti hundaa'a. Saffisaan baay'achuu lakkoofsa ummataa wajjin fedhiin lafa qotiisaa argachuu namootaa bara baraan jireenya isaanii hundeessanii dabalaati adeema. Garuu, lafti qotiisaa biyyattiin qabdu kan duraan jiru malee bara baraan babal'achuu hindanda'u. Namoota haaraa gara jireenya ofii gaggeessuutti seenaniif bara baraan qoqqooduun lafa qotiisaa xiqqaachaa deemuu fi boqonnaa malee qotamuu lafaa fida.

Akkasumas lafa qonnaa haaraa argachuuf jecha biqiltoota uumamaa muruu fi gubuun manca'iinsa bosonaa fidaa jira. Bosona irraa mancaasuu fi lafa boqonnaa malee qotuun akka biyyeen lolaa fi bubbleen irraa haramee gabbina dhabuu fi qiilleensi baramaan akka faalamu yookiin madaalliin uumamaa akka jeeqamu godha. Bineensonni bosonaas akka godaanan dirqisiisa. Xiqqaachaa deemuun baldhina lafa qonnaa gabbina dhabuu biyyee wajjin walitti ida'amee oomishinni bara baraan kennuu danda'au gad bu'a. Baay'achaa dhufuu isaa irraa kan ka'e ummanni wanneen madda nyaataa ta'an kanneen qaama bishaanii keessatti argaman kan akka qurxummii mancasaa jira.

Dhiibbaan gochaawwan armaan olii sadarkaa nam-tokkeetti akka midhaan nyaataan of hin dandeenye sadarkaa mootummaatti akka ashuuraan gahaan funaanamee babaldhina tajaajila hawaasummaa hin oollee fi sharafni biyyoota alaa irraa akka hin argamne taasisa.

Hanqina Tajaajiloota Hawaasummaa

Wantoota tajaajila hawaasummaa jedhamanii beekaman keessaa kanneen akka dhaabbilee eegumsa fayyaa, manneen barnootaa, bishaan qulqulluu, ibsaa, geejjibaa fi tajaajila sab-qunnamtii fa'aadha. Akkuma lakkoofsi ummataa dabalaa adeemu tajaajiloonni kunniinis babaldhachaa adeemuun barbaachisaadha. Haa ta'u malee, biyyoota guddina dinagdeetiin duubatti hafan keessatti dhabiinsa maallaqaatiin kan ka'e durumaanuu tajaajiloonni hawaasummaa babaldhatanii hin jiran. Biyyoota

akka Itoophiyaa maatiin tokko jiddu galeessaan daa'imman saddeeti qabu keessatti lakkoofsi ummata hirkatoo haala malee dabalaa waan adeemuf tajaalonni kunniin saffisa ummata wajjin walgituu hin dandeenye.

Fakkeenyaaf, biyyoota guddina dinagdeetiin duubbatti hafan keessatti manneen yaalaa kan akka kiliniikaa, dhaabbata fayyaa, buufata fayyaa fi hospitaalaa bakka hundatti hin argaman. Dhiyeessi qorichaa fi leenjiin ogeessota fayyaas fedhii ummataatiin wal-hin gitan. Mootummanis kan ummanni fedhe akka barbaadametti dhiheessuuf hin danda'u. Rakkooleen kunniin biyyoota guddachaa jiran hedduu keessatti haa mul'atan malee, Itoophiyaa keessatti yero ammaa furmaata argachaa jiran.

Fakkii 4.2. Ijoolleen yeroo teessoo malee baratan

Rakkina Guddina Dinagdee irratti Waliigalaan Muldhatu

Guddinni diinagdee biyya tokkoo sadarkaa qaroomaa fi oomishummaa wajjin adeema. Dinagdeen biyya tokkoo guddachuu kan danda'u yoo ummanni biyya sanaa ofdanda'ee maallaqa hafaa qabaatee kuufachuu danda'e. Biyyoota guddataa jiran keessatti guddinni saayinsii fi teekinooloojii baay'ee duubbatti hafaadha. Jireenyi ummataas hojii qonnaa irratti kan hundaa'ee fi hojiin qonnaa kunis mala aadaatiin meeshaalee duubbatti hafoo fi haala qilleensaa irratti hundaa'ee adeemsifama. Kanaafuu, oomishinni oomishamu midhaan nyaataa gahaa fi callaa hafaa jireenya ummataa fooyyeessuuf barbaachisu kan argamsiisu miti. Biyyoonni guddachaa jiran kunneen warshaanis duubbatti hafoodha.

Biyyoota guddachaa jiran keessatti daa'imman baay'ee horachuun aadaa ta'ee muldhata. Daa'imman baay'ee horachuun hirkatummaa waan baay'isuuf guddinni dinagdee akka hin daballee yookiin kan jiru akka gad adeemu taasisa. Hammuma baay'inni ummataa dabalaa adeemu, haalli jireenyaa gad bu'aa adeemuun hiyyummaa babaldhiseera. Biyya tokko keessatti ijoolleen baay'atan jechuun namootni hojjatanii of jiraachisuu hin dandeenye baay'atan jechuudha. Biyya akkanaa keessatti namni hojjatu tokko namoota baay'ee danda'anii hin hojjanne nyaachisa. Kunis deebi'ee namicha hojjatu sana hiyyummaa bara baraan keessaa hin baane keessatti akka hafu godha. Biyyoota guddachaa jiran kanneen keessatti namoota hojjatanii of-danda'an osoo hin ta'iin hirkattootatu keessumattu ijoollee waggaa 15 gadiitu baay'ata. Hirkatummaan waan baay'atuuf ammoo hatootummaan (oomishummaan) baay'ee xiqqaadha. Xiqqeenyi hatootummaa kun qusannaa xiqqaa uumuun investmentii xiqqeessa. Investmentiin xiqqaan guddina dinagdee duubbatti hambisuun hiyyummaa marmartuu uuma. Haalli kun dimshaashumatti hojii dhabummaan akka baay'atu, gatiin mi'oota barbaachisoo akka guddatu, bakki mana iitti ijaarratanii fi manni jireenyaa akka mi'aawu, bishaanii fi qilleensi qulqulluun akka dhabamu taasisa.

GILGAALA 4.2

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Barattoota mana barnootaa keessan keessatti bara kana galmaa'an kanneen waggaa kudhaniin dura galmaa'an wajjin garaagarummaa qaban ibsaa. Babaldhina dareewwan barnootaa wajjinis walmadalchisaa. Haalli kun ammoo mana barnoota irratti dhiibbaa inni fidu irratti mari'achuun gabaasa barreessaa.

2. Maatii yookiin namoota biroo gaafachuun sababoota gurguddoo hanqina tajaajila hawaasummaa fidan barreessaatii dareetti dhiyeessaa.

3. Dhiibba saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa lafa dheedichaa irratti fidu ibsaa.

4.3. BULCHIINSA GAARII, MIRGOOTA DAA'IMMANII FI NAGEENYAA

A. Bulchiinsa Gaarii

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kanaa booda:

- Seeronii fi danbiiwwan manneen barnoota akeeka barbaadamuun galmaan ga'uuf kan ba'an ta'uu isaanii addaan baasuun ni ibsita.
- Ibsitota bulchiinsa gaarii ni ibsita.
- Hiikkaa itti gaafatamummaa, iftoominaa, seera kabajuu fi malaamaltummaa irraa bilisa ta'uu addaan ni baafta.

Bulchinsi gaariin akkataa itti jaar miyaaleen hawaasummaa dhimmoota hawaasummaa haala si'ataan raawwachiisanii fi qabeenya hawaasaa haala haya-qabeessa ta'een fayyadamanii fi mirgoota namummaa kabachiisuun hoggananiidha. Yaadonna kunneen akka hawaasa siiviliin aangoo hiruu yookiin diriirsuu, walitti bu'iinsa karaa nagaan furuu fi itti gaafatamummaa ibsuuf yeroo baay'ee faayidaa irra oolu. Yeroo baay'ee xiyyeeffannaan bulchiinsa gaariif kennuun dimookiraasii jajjabeessudha.

Biyyoota baay'ee keessatti jarmiyaalee sadiitu bulchiinsa gaari jajjabeessuuf qindaa'u. Isaanis mootummaa, seektara dhuunfaa fi dhaabbilee siiviliiti. Dhaabbatni Maallaqa Addunyaa bara 1996tti bulchiinsa gaarii jajjabeessuun dingade biyyaa cimsuuf, olaantummaa seeraa kabachiisuun, itti gaafatammummaa fi gahumsa seektara ummataa fooyyesuu fi malammaltummaa irratti duuluun murteessoo akka ta'an labse. Dhaabbanni kun malaammaltummaan dinagdee keessatti mul'atu kan maddu gahumsa dhabuu bulchiinsa gaarii irraa akka ta'e ibsa. Gahumsa dhabuun kunis sirriitti to'achuu dhiisuu ta'uu danda'a.

Dhaabbanni Mootummoota Walta'anii ammoo bulchiinsi gaariin dhufuu kan danda'u misooma namaa fi haaromsa jaar miyaa siyaasaa irratti xiyyeeffachuun akka ta'e hubachiisa. Dhaabbanni kun bulchiinsi gaariin amaloota yookiin ibsitoota saddeeti akka qabu ibsa. Ibsitoonni kunneenis kanneen armaan gadiiti:

- Bulchiinsi gaariin kan *waliigaltee biyyoolessaa irratti* hundaa'eedha.
- Bulchiinsi gaariin *hirmaachisaadha*.
- Bulchiinsi gaariin *olaantummaa seeraa/seeraan* buluu kabachiisa.
- Bulchiinsi gaariin kan *gahumsa qabuu fi hojii irra ooluu* danda'uudha.
- Bulchiinsi gaariin *itti gaafatamuummaan* kan keessatti callaqqisuudha.
- Bulchiinsi gaariin kan *iftoominni* keessatti mul'atuudha.
- Bulchiinsi gaariin gaaffiin ummataa furmaataa fi *deebii gaarii* kan itti argatuudha.
- Bulchiinsi gaariin kan *walqixxummaan na ilaallataan* lammiilee keessatti calaqqisuudha.

Baankiin Addunyaa bulchiinsa gaarii mirkaneessuuf haaromsa diinagdee fi to'annaa qabeenya hawaasaa irratti xiyyeefatamuu qaba jechuun ibsa. Bara 1992, baankichi amala bulchiinsa biyyoolessaa irratti jijjiirama cimaa fidu kan jedhu dhimmoota hawaasummaa sadii ibseera. Dhimmootni kunneenis akkaakuu bulchiinsaa biyya isaanii, aangoo bulchiinsa misooma diinagdee fi qabeenyota hawaasaa akkasumas dandeettii imaammata baasuu fi hojii irra oolchuu mootummootaati.

B. Mirgoota Daa'immanii

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kanaa booda:

- Labsiiwwan addunyaa keessatti daa'imman ilaalchisanii ba'an mirgoota daa'immanii eegsisuu isaanii ni ibsita.
- Mirgoota bu'uura akka daa'imaatti qabdu ni himta.

Akka seera Dhaabbata Mootummoota Wal-ta'aniitti daa'imman kan jedhaman ijoollee umriin isaanii waggaa 18 gad ta'eedha. Ijoolleen akkasii kunneen qaamaan lallaafoo sammuu isaanii kan hin bilchanne waan ta'aniif, kunuunsa, eegumsa, tajaajilaa fi xiyyeeffannaa guddaa maatii yookiin guddistoota isaanii irraa isaan barbaachisa. Ijoollee akkasii to'annaa maatii irraa walaba taasisuun baay'ee rakkisaadha. Seera addunyaa kami keessattuu ijoolleen akkasii dhimma isaanii ofii isaanii qofa murteeffachuuf aangoo hinqaban. Kanaafuu, dhimmoota isaanii irra caalaan kan murteessan maatii, barsiisotaa fi hojjattoota hawaasaa fa'a.

Haa ta'u malee, ijoolleen akka daa'immaniitti mirgoota isaanii eegamu qaban qabu. Mirgoonni kunneen mirgoota namummaa daa'immanii kanneen xiyyeeffannaa adda ta'een ijoolleef eegumsa addaa taasisaniidha. Gumiin Mirgoota Daa'imman Dhaabbata Mootummoota Wal-ta'anii bara 1989 (The United Nations 1989 Convention on the Rights of Child/CRC), mirgoota daa'immanii akka armaan gadiitti tarreesse:

- mirga lubbuun jiraachuu.
- mirga wantoota jireenyaaf barbaachisoo ta'an (nyaata, uffataa fi dahannoo) argachuu.
- mirga maatii yookiin guddistoota isaanii beekuu fi isaaniinis kunuunfamuu.
- mirga barachuu fi kunuunsa fayyaa argachuu.
- mirga maqaa fi lammummaa argachuu.

- mirga hojiiwwan humnaa olii fi miidhaa fidan irraa eegamuu.
- mirga adabbii cimaa fi namummaa isaanii sarbu irraa bilisa ta'uu fa'a.

C. Balaa fi of eeggannoo Taasifamu

Ga'umsa barachuu isa xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kanaa booda:

- Wantoota naannoo keetti balaa fidan addaan ni baafatta,
- Dambiiwwan nageenya eegsisan ni ibsita, ni barreessita,
- Namoonni biroon attamiin balaa irraa akka of eegan ni ibsita.

Daandii

Balaawwan daandii irratti nama qunnaman maal fa'a akka ta'an beektaa?

Daandii irra kan deemu nama qofa osoo hin taane konkolaataa fi gaariin fardaan yookiin harreen harkifamu ni dabalata. Daa'imman yeroo daandii irra deeman of eeggatanii karaa sirrii ta'e irra yoo deeman malee konkolaataa fi fardeen yookiin harreewwan gaarii harkisaniin balaan irra gahuu danda'a. Yeroo daandii konkolaataa irra deeman kallattii harka bitaa qabataniis deemu qabu.

Konkolaataan kallattii harka mirgaa qabatee deema waan ta'eef inni karaa isaan duubaa dhufu gama irra waan darbuuf balaa irraan gahuu hin danda'u. Isa karaa fuula duraan itti dhufu ammoo irraa goruu ni danda'u. Kanaafuu, kallattii harka bitaa qabataniis deemuun balaa konkolaataa irraa isaan ni baraara.

Bineeldota Midhaa Geessisan

Daa'imman osoo hin beekin bineeldota adda addaatiin miidhamuu ni danda'u. Sareewwaniin cininamuu, looniin waraanamuu fi harreen dhiitamuu ni danda'u. Halkan yoo deeman bineensota adda addaatiin nyaatamuu ni danda'u.

Kanaafuu, bineeldota miidhaa isaan irra geessisuu danda'an irraa of eeguun baay'ee barbaachisaadha. Balaan bineeldotaan daa'imman irra gahu hanga du'aatti geessisuu danda'a. Balaawwan kanneen irraa of eeguuf bineeldota waliin akka argan taphachuun hin barbaachisu.

Lolaa fi Ibibda

Daa'imman balaawwan tasa ga'aniin miidhamuu ni danda'u. Qarqara lagaatti osoo taphatanii lolaan akka tasaa irra ba'uun fuudhee deemu danda'a. Ibibdi akka tasaa mana keessaa fi naannoo isaan itti taphachaa jiraniis ka'u osoo isaan hin beekin miidhaa irraan gahuu danda'a. Kanaafuu, daa'imman naannoo yeroo baayyee lolaan irra lola'uu fi wantoota ibidda kaasuu danda'an kanneen akka elektirikaa fa'a irraa of eeguu qabu. Balaan karaa lamaanuu dhufu hanga lubbuu balleessutti waan geessuuf of eeggachuun gaarii dha.

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Seera ittiin bulmaataa (dambiiwwan) daarikateroonni, barsiisotnii fi barattoonni manneen barnootaa ittiin bulan irratti mari'adhaatii gabaasa dhiyessaa.
2. Manneen barnootaa keessatti mirgootaa fi dirqamoota keessan tarreessaa.
3. Dhaabbileen naannoo keessan jiran kanneen akka poolisii, bulchiinsa gandaa fi aanaa akkamiin akka gurmaa'an irratti mari'adhaa.
4. Mirgoota daa'immanii irratti waliigalteewwan addunyaa jiran hanga beektan barreessaa.
5. Mirgoota bu'uuraa daa'immanii ibsaa.
6. Ittigaafatamummaa isaanis tarreessaa.
7. Barmaatilee miidhaa daa'imman irratti geessisan tarreessaa.
8. Mirgoota Daa'immanii ilaalchisee akka Heera Itoophiya bara 1995tti bahe tarreessaa.
9. Balaan daandii irratti daa'imman qunnamuu danda'an maal fa'a?
10. Miidhaa bineeldonni daa'imman irraan ga'an barreessi.
11. Daa'imman attamiin balaa lolaa fi ibiddaa irraa of eeguu danda'u?

Cuunfaa

Barmaatilee miidhaa fidanii fi dhibeewwan adda addaa keessumattuu HIV/Eedsiiitiif hawaasa Itoophiyaa saaxilan keessaa muraasni boqonnaa kana keessattii eeramaniiru. Daa'imman warra malee hafuu fi jireenyi daandii irraa dhiibbaa HIV/Eedsiiitiin dhufan ta'uun isaanis boqonnaa kana keessatti xiinxalmeera.

Dhiibbaaleen saffisaan baay'achuuun lakkoofsa ummataa nageenya maatii, lafa qonnaa fi qabeenya uumamaa akkasunias, tajaajila hawaasummaa fi dingdee waliigalaa irratti geessisus baldhinaan boqonnaa kana keessatti ibsamaniiru. Keessumattuu, biyyoota guddachaa jiran keessatti baay'inni ummataa saffisaan guddachaa yoo demu haalli guddina dinagdee ammoo haala wal gituu danda'uun adeemaa hin jiru.

Bulchiinsi gaariin akkaataa itti jaarriyaaleen hawaasummaa dhimmoota hawaasummaa haala si'ataan raawwachiisan, qabeenya hawaasaatti haala haya-qabeessa ta'een faayyadamaniin fi mirgoota namummaa kabajaniin kabachiisaniif fayyada. Kana malees, boqonnaa kana keessatti ibsitootni bulchiinsa gaarii tarreeffamaniru.

Labsiiwwan addunyaa keessatti daa'imman ilaalchisanii bahan mirgoota daa'immanii eegsisuu isaanii fi daa'imaan mirgoota bu'uuraa qabaachuun isaanii boqonnaa kana keessatti ibsamaniiru. Mirgoota daa'immanii kanneen Itoophiyaan fudhachuudhaan heeraa fi seerota ishee keessatti raggasifatteetti.

Daa'immaan balaawwan adda addaaf saaxilamuu ni danda'u. Balaawwan isaan miidhuu danda'an kanneen akka balaa konkolaataa, bineeldotaan ciniinamuu fi waraanamuu akkasumas, balaawwan lolaan fudhatamuu fi ibiddaan gubamuu dha.

GAAFFILEE XUMURA BOQONNAA 4

Kutaa I: Yoo himoonni armaan gadii sirrii ta'an Dhugaa yoo dogoggora ta'an ammoo Soba barressuun deebii kenni.

1. Daboon hojjachuun barmaatilee miidhaa fidan keessaa tokkoo fi isa ijoodha.
2. Addunyaa maratti baay'inni ummataa walqixa faca'ee argama.
3. Bulchiinsi gaariin mootummaa dimookiraatawaa jajjabeessuu keessatti shoora qaba.
4. Seera addunyaa hunda keessattuu daa'imman dhimma isaanii ofii isaanii qofaan murteeffachuuf aangoo qabu.
5. Baadiyyaa Itoophiyaa keessatti ijoolleen dubraa wagga 21 gaditti hin heerumsiifaman.

Kutaa II: Yaadota gama "A" jala jiran kanneen "B" jala jiraniin walitti firoomsi.

A

1. Gaa'ela dirqii
2. Dubara kittaano
3. Dhadhaa dheedhii liqimsisuu
4. Foon ilkaanii
5. Daadee

B

- A. koobbachuu
- B. butii
- C. ichima
- D. addaanuu liqimsiisuu
- E. irгаа
- F. dirinyii
- G. dhaqna qabaa shamarranii

Kutaa III: Gaaffiiwwaan armaan gadiitiif deebii sirrii ta'e filadhu.

1. Kanneen armaan gadii keessaa, karaan HIV/Eedsiin ittiin hin daddarbin kam?
 - A. Saalqunnamtii daangaa hin qabne namni vaayirasichaan faalame kan hin faalamne wajjin taasisuun.
 - B. Dhiiga vaayirasii kanaan faalame arjoomamuun.
 - C. Meeshalee qara qaban kan vaayirasichaan faalamaniin fayyadamuun.
 - D. Rigaa ilkaanii vaayirasichaan faalmeen rigachuun.
 - E. Nama vaayirasichaan qabame wajjin nyaachuun.
2. Kanneen armaan gadii keessaa, rakkoo Itoophiyaa kan hin taane isa kam?
 - A. Baay'ina hirkattummaa
 - B. Xinneenya daa'imman dhalatanii
 - C. Xinneenya namoota oomishanii
 - D. Saffisaan baay'achuu ummataa
 - E. deebiin hin kennamne
3. Hubannoo dhimma HIV/Eedsiin irratti cimsachuuf tooftaan hinfayyadne
 - A. Miidhaa dhibeen kun naannoo jireenyaa keessatti geessisu hubachuu
 - B. Barreeffamoota waa'ee HIV-Eedsiin irratti qophaa'an dubbisuu.

- C. Nnamoota vaayirasichaan qabaman qoollifachuu.
 - D. Dhimma kana ilaalchisee sagantaalee dhaabbilee fi sab-qunnamtiilee adda addaatiin tamsa'an hordofuu.
 - E. Gumiiwwan HIV-Eedsii irratti hojjatan keessatti hirmaachuu.
4. Kaayyoon imaammata dhimma ummataa biyyoota guddataa jiranii
- A. Guddinni dinagdee fi baay'inni lakkoofsa ummataa akka wal-gitu taasisuu.
 - B. Baay'ina daa'imman bara baraan dhalatanii haalaan hirdhisuu irratti xiyyeeffachuu.
 - C. Guddinni diinagdee baay'ina lakkoofsa ummataa akka dursuu taasisuu.
 - D. Dubartootni osoo hin heerumiin hanga waggaa 40tti akka turan taasisuu.
 - E. Hunduu deebiidha
5. Guddina lakkoofsa ummataatiin kan ka'e dhiibbaan qabeenya uummamaa naannoo irratti hin geenye kanneen armaan gadii keessaa isa kam?
- A. Hiridhinaa fi gabbina dhabuu lafa qonnaa
 - B. Jijjiirama qilleensaa
 - C. Babaldhina gammoojjii
 - D. Hunduu deebiidha
 - E. Deebiin hin jiru

Kutaa IV: Bakkeewwan duwwaa armaan gadii irratti jecha yookiin yaada sirrii ta'e guuti.

1. Gumiin Mirgoota Daa'immanii Dhaabbata Mootummoota Wai Ta'anii kan mirgoota daa'immanii tarreesse bara_____dha.
2. Akka seera Dhaabbata Mootummoota Wal-ta'aniitti daa'imman kan jedhaman ijoollee umriin isaanii waggaa _____ gadi ta'eedha.
3. Bara_____Baankiin Addunyaa amala bulchiinsa biyyoolessaa irratti Jijjiirama cimaa fidu kan jedhu dhimmoota hawaasummaa sadii eereera.
4. Biyyoota guddataa jiranittii hirkattummaan waan baay'atuuf _____ n baay'ee xiqqaadha.
5. Jarmiyaalee sadan bulchiinsa gaarii jajjabeessuuf qindaa'an _____, fi _____ dha.